

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XLV.
Fasciculus 6.

NAGY LAJOS

**Az intézményi közgazdaságtan és az
agrárszféra vállalati struktúrája**

Szeged, 1994

Edit

Comissio Scientiae Studiorum Facultatis Scientiarum Politicarum et Juridicarum
Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae

JÓZSEF BALÁZS, ELEMÉR BALOGH, LAJOS BESENYEI, EMESE ÉGETŐ, JENŐ
KALTENBACH, IMRE MOLNÁR, FERENC NAGY, KÁROLY NAGY, PÉTER
PACZOLAY, BÉLA POKOL, JÓZSEF RUSZOLY, LÁSZLÓ TRÓCSÁNYI,
JÓZSEF VERES

Redigit
KÁROLY TÓTH

Nota
Acta Jur. et Pol. Szeged

Kiadja

a szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos bizottsága

BALÁZS JÓZSEF, BALOGH ELEMÉR, BESENYEI LAJOS, ÉGETŐ EMESE,
KALTENBACH JENŐ, MOLNÁR IMRE, NAGY FERENC, NAGY KÁROLY,
PACZOLAY PÉTER, POKOL BÉLA, RUSZOLY JÓZSEF, TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ,
VERES JÓZSEF

Szerkeszti
TÓTH KÁROLY

Kiadványunk rövidítése
Acta Jur. et Pol. Szeged

ISSN 0324-6523

Adódhat a kérdés, hogy a modern és napjainkban nem jelentéktelenné váló közgazdasági eszmerendszer az ún. institutionalizmus és az agrárszféra nagyságrendi és szervezeti vállalati struktúrája nem olyan távolálló probléma-e, hogy szóra sem érdemes.

Nem így van, mert a *vállalati szerkezet* (üzem nagyság és gazdasági-forma szerinti) jelentős mértékben függ a *költség alakulástól* valamint a belső és külső *ösztönzési-motivációs* tényezőktől. Ezek felerősíthetik vagy eliminálhatják a modern agrárstruktúrában szereplő alrendszerek közötti azonosságokat és különbségeket. Az intézményi mennyiségi közgazdaságtan ugyanis nagy súlyt helyez az ún. *tranzakciós (irányítási, ügyleti, menedzseri-vezetési, gazdálkodási)* költségekre. A döntés-választás a különböző üzemi típusok között ugyanis nemcsak a termelési költségektől függ, hanem a tranzakciós költségektől is.

Nem így van azért sem, mert a *neoklasszikus mikroökonómia* feltételezései gyakran a gyakorlatban nem valósulnak meg. Ezért ez az elmélet a gazdasági cselekvés, a vállalati stratégia számára nem ad szilárd kapaszkodókat. Ilyen kérdések többek között a) gazdasági racionalitás korlátozottsága; b) a piac "igazságossága és egyenlősége" mellett nem elhanyagolható ún. *opportunity magatartás* (a partnerek legyűrése, megtévesztése, becsapása stb.); c) a neoklasszikus gazdaságtan vállalati felfogása a termelést és piaci cserét, ennek az anyagi gazdasági folyamatbeli oldalát helyezi túlzottan a középpontba, ugyanakkor a rendelkezési (tulajdon-) jog átruházásával kapcsolatos kérdéseket és az erre épülő *szerződéses rendszert* lényegében elhanyagolja. Így a klasszikus piacot meghaladó formákat, pl. a piaci kapcsolatok szerződéseken nyugvó formáit vagy a vállalati vertikális integrációt nem vizsgálja.

Mindezek indokolják, hogy foglalkozzunk az intézményi-ökonómia felfogásának rövid áttekintésével.

I. Neoklasszikus mikroökonómia és az institucionális gazdaságtan

A *korai intézményi gazdaságtan* a neoklasszikus gazdaságtan bizonyos tételeinek a kritikája alapján keletkezett. Nem tudott azonban a kritikai elemekből egy *átfogó-konzisztens ökonómiai* rendszert a helyébe állítani.¹

¹ Az intézményi-közgazdaságtan korábbi irányzatainak főbb képviselői T. Veblen (1857–1929) valamint J.R. Commons (1862–1945) voltak. Az intézményi közgazdaságtan bizonyos "rokonságot" mutat az európai nemzet ún. jogi iskolával, amelynek főbb képviselői R. Stolzmann és R. Stummmer voltak. Annnyiban, hogy a gazdálkodás társadalmi kereteit-formáit, mint a társadalmi együttműködés és hatalomgyakorlás és ennek jogi szabályozását fontosnak tartották.

A modern intézményi gazdaságtan megkísérelte ezt a hiányosságot pótolni. Az elméletek fejlődésének tapasztalata egyfelől, hogy nem lehet a korábbi tudományos rendszereket csak tagadni és merőben újat felépíteni. Ugyanis minden tudományosnak nevezhető rendszer megragadja a valóság valamely oldalát, másfelől feltételi legalább is a valóság bizonyos részétől nem lehetnek teljesen idegenek.²

A modern intézményi gazdaságtan is úgy van ezzel, mivel támaszkodik a neoklasszikus mikroökonómia, de kritizálja is azt és ezeken a pontokon meg is haladja. Hiszen egyrészt arról van szó, hogy a neoklasszikus mikroökonómia által használt feltételrendszer már az elmélet kidolgozásának időpontjában is csak a gazdaság bizonyos "mezőnyében" volt alkalmazható.

Kiderült pl. hogy a gazdasági racionalitás *sem mindenható*, mint ahogy a homogén és tökéletesen osztható termelési erőforrások feltételvezése sem. Továbbá változott a *valóság* is, pl. a spontán piac mellett a megrendeléses piac is kialakult, a vállalati szervezet diverzifikálódott és vertikálizálódott.

1. A korai institutionális közgazdaságtan

A szervezeti közgazdaságtan a korábbi irányzatokban bírálta a neoklasszikus mikroökonómia két alappilléret a *határhaszon* és a *határtermelékenységi elméletet*.

Először is kétségbe vonták a *gazdasági racionalitás feltételezésének mindenhatóságát*. Ezzel szembeállították az *emberi ösztönt*, amely részben ösztönt (belső ösztönzést) jelent a *teljesítménynövelésre* részben ösztönt az *újra törekvésre*.³

Másodszor, az előbbiből eredően is kifogásolja, hogy a neoklasszikus iskola *egyoldalúan* úgy állítja be, hogy a gazdasági szereplők magatartásait — cselekvését, amelyet a háztartás (fogyasztás) oldalról a *haszon-célállítás* a vállalat (termelés) oldalról pedig a *profit-célállítás* határoz meg. Nem számolnak kielégítően a *gazdaság társadalmi formával, kereteivel, szervezeteivel*: az együttélési hatalmi rend és ezek jogi szabályozásával továbbá a *gazdasági formák társadalmi vetületével* (pl. a család nemcsak gazdasági egység, hanem kulturális erkölcsi stb. szervezet is). A neoklasszikus gazdaságtan úgy tesz, mintha "intézményi vákuumban" lehetne élni.⁴

Az intézményi modell feltétel-módosításból következnek a régi szervezeti-gazdaságelmélet alaptételei is:

² Nem véletlen, hogy a legújabb mikroökonómiai munkák a vállalatnál nemcsak a szokásos termelési-piaci költségeket, hanem az ún. tranzakciós költségeket is tárgyalják. Lásd: Mikroökonómia, Szerk: Koppányi Mihály, Műszaki Könyvkiadó, Aula, Bp., 1993.

³ E rész megírásánál támaszkodtam Volker Appel Wettbewerbsprozesse in der deutschen Ernährungswirtschaft című munkájára. Agrarwirtschaft, Sonderheft 135., Agrimedia Verlag Frankfurt., 1992.

⁴ Uo. 45. p.

a) A gazdasági magatartás és az intézményi környezet *kölcsönhatásban álló folyamatok*.

b) A kölcsönhatásos folyamat változik, s ebben a technikán-technológián kívül az *intézményi-szervezeti elem játszik-meghatározó szerepet*.

A fentiekből nem véletlenül jutnak a neoklasszikusokkal szemben az institucionalisták arra az alaptételre, hogy a gazdasági tevékenység *társadalmi kontrollja* fontosabb és jelentősebb, mint a harmonikus "piaci rend". Ez ugyanis a piaci erők szabad játékából ered. Bár kétségtelen, hogy ez az "elmélet" helyrebillenteni igyekszik a neoklasszikus mikroökonómia egyoldalúságát, több fogyatékossgal bír. Az egyik az, hogy nem alapozva meg elméletileg a gazdaságpolitikát abban a kompromisszumban, hogy a szervezeti-intézményi tényezők szerepeinek milyen dominanciája az, amely már aláássa a *gazdaságilag hatékony cselekvést* és veszélybe sodorja az intézményi rendszert is. A másik az a "logikai bukfcnc", hogy az institucionalisták az ösztönnek (institut) szánnak kiemelkedő szerepet a gazdasági szereplők cselekvésének befolyásolásában, miközben a spontán piaci folyamatokkal szemben előnyösebbnek tartják a "társadalmi kontrollt".

2. A modern institutionális közgazdaságtan

A korai irányzat — noha érzékeny pontokon kritizálja a neoklasszikus mikroökonómiát — mégsem vált jelentékeny közgazdasági irányzattá. Részben azért, mert nem tudott összefüggő elméleti rendszert megteremteni, részben azért, mert *nem épült a neoklasszikus mikroökonómia helytálló paradigmáira*.⁵

A régi szervezeti közgazdaságtan és a mikroökonómia között a *szintetizálást* az új szervezeti gazdaságtan igyekszik elvégezni, miközben kidolgozza az elmélet fontos strukturális elemeit is.

A tanulmánynak nem célja ezek részletes tárgyalása, ezért csupán érintjük ezeket a tételeket, s közülük az agrárstruktúra alakulása szempontjából fontos ún. tranzakciós költségeket tárgyaljuk kiterjedtebben.

A rendelkezési jog

Ez a *kiinduló* eleme e közgazdasági irányzatnak, amelyen a *tulajdon intézményi felfogását értik* (property rights). Ez másképpen az *egyén és a dolog olyan viszonya, amely megfelel a társadalmi normáknak*, így várakozásteremtő és konfliktus-csökkentő szerepe is van. Egyben a legfontosabb intézmény is. A rendelkezési jog fő összetevői: a) a *teljes meghatározottság* (a jogok és korlátok valamint a megsértés szankciói is megszabottak); b) a *kizárólagosság* (a döntés és cselekvés minden felelőssége valamint pozitív és negatív hatása a tulajdonát érinti); c) az *átruházhatóság* (ez azt foglalja

⁵ A modern intézményi gazdaságtan ismertebb megalkotói, R.H. Coase (1910–) és O.E. Williamson (1930–) amerikai közgazdászok voltak.

magában, hogy a különböző rendelkezési jogok egymástól függetlenül azt átruházhatók, ha ezek az erőforrások hatékony felhasználásával összegeztethetők).

A korlátozott racionalitás

A neoklasszikus elmélet egyik sarkköve a gazdasági alanyok tökéletes informáltságán és önérdekén alapuló racionális cselekvés.⁶ A gazdasági szubjektumok korlátozott racionalitását állítja ez az irányzat a tökéletes racionalitás helyébe.

A törekvés racionális, a megvalósítás azonban korlátozott. Az objektíve racionális cselekvés eltér az észlelt cselekvéstől. Ennek fő okai röviden: a) a *pszichológiai tényezők*: az emberi elme korlátozott kapacitása az *információk szerzésében, feldolgozásában és felhasználásában*; b) a *kommunikációs tényezők*: az egyes ember tevékenységében specifikus *teljesítményt és újítást* fejleszt ki. Ezeket azonban gyakran kevésbé hasznosítja saját maga, és nem kényszerül, hogy másnak átadja. Továbbá a tájékoztatásban az is szerepet játszik, hogy a cserepartnerek között az információ asszimetrikusan van elosztva.⁷

A piaci szereplők oportunizmusa

A gazdasági racionalitás nemcsak a tökéletes informáltságot, hanem az *egyéni érdek* szerinti haszon maximalizálását a fogyasztásban és profitmaximalizálást a termelésben foglalja magában. Az egyéni érdek többségében a *gazdaság erkölcs normái szerinti magatartást* vonja maga után. Az egyéni érdek azonban esetenként *megalkuvó magatartásban* jut kifejezésre: a gazdasági erkölcs megsértésével jár. Az intézményi ökonomia az egyéni érdek-motivumból következő *oportunistá magatartást* sem hanyagolja el.

A gazdasági oportunizmus közelebbről tehát azt jelenti, hogy a piaci szereplők egyéni érdekeiket követve nemcsak együttműködnek és egyeztetik érdekeiket, hanem *sértik és figyelmen kívül hagyják más egyéni érdekeit valamint a társadalom normáit*. Ennek *enyhébb esetei*: az üzleti partnerek félrevezetése hamis és torz információkkal, üzleti hazárdírozás, a szerződések megszegése stb.; *súlyosabb esetei*: a csalás, sikkasztás, lopás, szervezett bűnözés stb.

A tranzakciós költségek gazdaságtana

Mindenekelőtt a tranzakciós tevékenységből kell kiindulni. A gazdasági munkamegosztásból következően a gazdasági alanyok a cserefolyamatban

⁶ A modern institucionalizmus a legnagyobb "ütő felületét" a mikroökonómia túlzott absztrakciós jellegében látja.

⁷ V. Appel: Im. 53. p.

kapcsolatba kerülnek és együttműködnek egymással, amelyet *irányítási-koordinálni-vezetni* (menedzselni) kell. Az irányítás egyrészt magában foglalja az irányítási *döntések* fő területeit: a) a gazdasági folyamatok tervezését; b) szervezését; c) a tevékenységek hatékonyságának *őszönzését*; d) a folyamatok ellenőrzését; e) végül mindezeket szolgáló *információs* rendszert. Így tehát a tranzakciós akciók az *irányítással-koordinációval kapcsolatos tevékenységek*.

Másrészt a tranzakciós tevékenység — nem véletlenül központi kérdése ez a szóban forgó ökonomiának — elválaszthatatlan a cserefolyamatban a tárgyi javak mellett a *rendelkezési jog átruházásától*. Sőt ez gyakran megelőzi a tárgyi cserét (pl. előzetes áruszállítási vagy vállalkozási szerződések megkötésekor). Ezek legtöbbször az *ügyletek lebonyolításával* kapcsolatosak.

Az egyik gazdasági szereplő (gazdasági alany) a *gazdasági objektumokat egy másik gazdasági szereplőre átviszi (átruházza) valamilyen megállapodással, megegyezéssel* (írásbeli v. szóbeli szerződéssel). A gazdasági objektum lehet tárgy, szolgáltatás, követelés, ellenérték. A rendelkezési jognak *ezt az átvitelét nevezzük gazdasági tranzakciónak*.⁸ Két összetartozó cselekvés jelent egy tranzakciót, amely így egy folyamatként jelenik meg a szemlélő számára (pl. az áru átruházása, adás-vétel a pénzkereslet forrása és növekedése is. Az átruházás különösen az ingatlan, amely piacoknál alapvető, a tárgyi csereaktus anélkül a rendelkezési jog átvételére korlátozódik). A tranzakciók tehát olyan *tevékenységek, amelyek a gazdasági folyamatok irányításával-koordinálásával és a rendelkezési jogoknak az ügyletekkel kapcsolatos átruházásával függnek össze*.

A tranzakciós tevékenységből erednek az ún. *tranzakciós költségek*. Az intézmények (az irányítási és ügyleti tevékenység) valamint szervezetek létrehozása, működése, változtatása és használata költségekkel, tranzakciós költségekkel jár.

Számtalan csoportosítási módja van a tranzakciós költségeknek, egyiket röviden kívánjuk felvázolni.⁹

— Irányítási költségek:

a) Az *ügyleteket előkészítő* költségek: információkeresés és szerzés a potenciális partnerek piaci erejéről és szándékairól;

b) *Ellenőrzési költségek*: ilyenek az üzemben belüli gazdasági folyamat ellenőrzésének költségei valamint a vállalatok között a megállapodások mennyiségi, minőségi, ár stb. kikötésének ellenőrzése.

— Ügyletbonyolítási költségek:

a) *Megállapodási illetve szerződési ráfordítások*: ide tartoznak a tárgyalási költségek, a szerződések megformulálásának és megkötésének költségei, perköltségek;

⁸ Dr. A. Stobbe: Mikroökonomie, 2. Auflage, Springer Verlag, 1991.

⁹ A. Picot: Transaktions Kostenansatz in der Organisationstheorie. Die Betriebswirtschaft Jg. 42., H.2., 1982., 267–284. p.

b) *Alkalmazkodási költségek*: a változó feltételekhez határidőben, mennyiségben, minőségben a vállalat alkalmazkodni kénytelen, ami nem "olcsó mulatság".

Mindezekhez még hozzá kell tennünk, hogy egyrészt a tranzakciós költségek köre a fentieknél *bővebb* ide számítanak az ösztönzési költségek, a tervezési, szervezési költségek is), másrészt ezek a költségek nemcsak elkülöníthetők, hanem *kapcsolatban is állnak* (pl. ellenőrizni nem lehet információ nélkül, az ösztönzés legtöbbször kapcsolódik az ellenőrzéshez), harmadrészt pedig a tranzakciós költségek feloszthatók *belsőkre*, amelyek a hierarchikus szabályozáson alapulnak az üzemen belül, valamint *külsőkre*, amelyek a horizontális piaci szabályozással kapcsolatosak a vállalatok között.

II. Az agrárszféra vállalati struktúrája a piacgazdaságokban

Az alábbiakban nem célok az agrárszférában az optimális üzem nagyságra ható tényezőket és az optimális üzem nagyság kritériumait tárgyalni. Mint tudjuk, ezek a mikroökonómiában nagyrészt tisztázottak, legalábbis a *tökéletes tőkés piacon működő vállalatok esetében*. Az optimális üzem nagyságot a *technikai hatékonyság*, vagyis az átlagtermelési költségek *minimuma*, valamint a *gazdasági hatékonyság*, a határbevétel és határköltség *egyenlősége* szabja meg.

A nehézségek azonban akkor állnak elő, ha figyelembe vesszük, hogy egyfelől a mai agrárpiacon *korántsem* tökéletes piac (noha bizonyos jegyei a sok résztvevő, a termékek viszonylag *homogén* volta miatt leginkább az lehetne). Másfelől a klasszikus tőkés—beruházás viszony a fejlett piacgazdaságokban nem vált uralkodóvá (a családi és egyes gazdaságok vannak túlsúlyban).

A fejlett piacgazdaságokban a vállalatok méret és üzemforma struktúrájára jellemző, hogy a) *túlsúlyban* vannak a családi gazdaságok, amelyek viszonylag kisebb méretűek; b) nem elhanyagolhatók a nagyméretű gazdaságok, amelyek bér munkás (egyéni és társasági) valamint kooperatív gazdaságok; c) a nagy gazdaságok körében is érdemes megkülönböztetni a tőkés—bér munkás üzemeket, a szövetkezeteket. A továbbiakban e három struktúra-clemmel kívánok foglalkozni, főképpen a költségek, még inkább a *tranzakciós költségek* alapján.

1. A családi gazdaságok a fejlett piacgazdasági országokban

Ezekben az országokban számarányát és termelésben elfoglalt súlyát tekintve a családi farmok a dominánsak. Az erre épülő és ezt magyarázó agrárelmélet a családi gazdaságok ún. *báztartási elmélete*. Ennek alaptétele, hogy a családi gazdaságok túlsúlya azok *gazdasági fölényét* is mutatja. Vagyis az agrárstruktúra meghatározásában a *mérettel szemben a vállalati üzemi formának van meghatározó szerepe*.

Miben áll és miből következik a családi formák fölénye?¹⁰

Kiinduló ismérve az, hogy a családi gazdaságban a *háztartás és az üzem szerves egységet alkot*. Ez nyilván e gazdasági forma visszamaradottságát is mutatja, de számtalan előnyt is biztosít. Ezek közül a legfontosabbak:

Először, a háztartás–üzem szimbiózisa azzal jár, hogy a tényező piacok legfontosabbika a *munkaerőpiac a családi gazdaságon belül van*.

Másodsor, az üzem termelése összegződik a *háztartás termelésével*. Ilyen a termékellátás, a feldolgozás saját fogyasztásra és piacra; a házimunkának nevezett háztartási termelés; a család saját maga számára végzett szociális szolgáltatása.

Harmadsor, a családi gazdaság *jövedelme* a háztartás szintjén összegződik és ez a jövedelmek rugalmasabb allokációját biztosítja. A háztartás jövedelmeként jelenik meg a háztartási termelés, az üzemi, az üzemen kívüli (nem mezőgazdasági) és a kívülről beáramló jövedelem együttese. Ebből az is következik, hogy az optimális gazdaság nagysága csak az *üzem* nagyságából nem állapítható meg, hanem a háztartásban jelentkező összjövedelmet kell maximalizálni.

Negyedsor, a családi gazdaságnak e tulajdonsága nagyobb *alkalmazkodó képességet biztosít*. Teljes foglalkoztatásából átalakul részfoglalkozásúvá, az üzembe csoportosít át munkaerőt a háztartásból stb.

Másik ismérve a családi gazdaságnak az, hogy *nagyságának korláta a család munkaerő kapacitása*. Vagyis a családi munkaerő létszám a független, és a gazdaságnagyság a függő változó. Németországban 1985-ben a 1–100 ha nagyságú üzemekben 1,1–2,4 % volt csak az idegen munkaerő.¹¹

Egyfelől ez azzal az előnnyel jár, hogy a családi gazdaság nincs kitéve a munkaerőpiac ingadozásának, másfelől ez — az elmélet képviselői szerint — csökkenti az ún. tranzakciós költségeket, az ösztönzői, ellenőrzési és koordinációs költségeket. A családi munkaerő nagyobb érdekeltége is a munka, a tőke és gazdálkodó funkció egysége miatt. Mivel ezek a funkciók egységben vannak valamelyik jövedelme kieshet, de az üzem továbbra is működőképes.

Végül a modern családi gazdaság ismérve a *piacra termelő gazdaság*, hiszen a háztartási termelésnek kisebb hányada, az üzemi termelésnek csaknem egésze a *piacra kerül*. Ez különbözteti meg a *bagyományos paraszti üzemtől*. Ezért részben ugyanúgy ki vannak téve az árupiaci *hatékonysági verseny* kényszerének, mint a nagyobb és más vállalati formák, részben a *tőkepiacon*, viszonylag nagy tőkeintenzitásuk miatt szintén a hatékonysági elveket követik.

A családi gazdaságok előnyét tehát azzal magyarázzák, hogy a) nagyobb üzemekkel (bérmunkás üzemek, társaságok stb.) szemben a termelési költségek,

¹⁰ A kérdésnek Németországban van jelentősebb irodalmi feldolgozása, pl. G. Schmidt: Die ökonomische Logik der Einheit von Haushalt und Betrieb in der Landwirtschaft. Agrarwirtschaft Verlag Alfred Strothe Frankfurt/Main, 1990. H.7. valamint Der Unternehmensgewinn in der Landwirtschaft: Maßstab der Effizienz des Faktoreinsatzes? Agrarwirtschaft, 1990. II.10.

¹¹ Statistisches Jahrbuch, DBA, 1985.

az átlagköltségek (AC) ugyan nagyobbak a családi farmokban, de a *tranzakciós (irányítási – ügyletbonyolítási) költségek kisebbek sőt túlkompenzálják* azokat. Vagyis a családi farmokban a termelési költségek nem annyival nagyobbak, mint amennyivel kisebbek a tranzakciós költségek; b) a nagy vállalatokban bonyolultabb a vállalati struktúra és korlátozza a *döntési képességet, amely surlódási veszteséget okoz.*

Nem véletlen a családi üzemek dominanciája az EU országokban. Ezeknek az érveknek egy része a valóságban gyökerezik, és nemcsak a társadalom nagy részének "paraszi nosztalgiáját" és a parasztság "választó polgári" fontosságát tükrözik.

Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy itt nem hatékonysági kérdéstről van *elsősorban* szó, hiszen nem bizonyított az, hogy "a családi gazdaság túlsúlya a nagyobb hatékonyságot reprezentálja". Sok agrárelemző szerint a tranzakciós költségek nem kisebbek a családi üzemekben. Másfelől itt figyelembe kell venni a mezőgazdaság *társadalmi szerepét*. Azt, hogy a mezőgazdasági népesség a fejlett országokban elérte a minimális szintet és a mezőgazdaságon kívüli ágak munkaerőkereslete lecsökkent. Ezért jól jön a családi gazdaság *munkaerőmegtartó képessége*, s az, hogy ne gyakoroljon nyomást a munkaerőpiacra. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a vidék népességmegtartó szerepét sem (ezen kívül a mezőgazdaság *környezetrombolást csökkentő*, környezetmegtartó szerepétől sem tekinthetünk el). Harmadrészt mindezekhez járul az *állam jelentős nemzeti és közösségi szintű támogatása*, amely fékezi a koncentrációs folyamatot.

2. A nagyüzemek szerepe az agrárszerkezetben a fejlett piacgazdaságokban

Az EU országokban a nagyüzemeknek – mint később látjuk – a számarányukhoz viszonyítva nagyobb a termelésben elfoglalt arányuk. A nagyobb bér munkás üzemek (egyéni és társasági) *nem elbanyagolható elemei az agrárstruktúrának.*

Az agrárstruktúrát magyarázó másik felfogás a *mikroökonómia nyereségmaximalizáló modellje*. Ez a struktúrát az *optimális üzemméret alapján batározza meg, kisebb szerepet szán a vállalati–üzemi formáknak.* Eszerint az optimális (vagy ehhez közelítő) üzemnagyságot az *átlagköltség minimuma*, illetve az átlagköltségek növekedése esetén az *ennél gyorsabban növekvő output batározza meg*, amely nagyobb árbevételt biztosít.¹² A "mikroökonómiai elmélet" egyben a bírálata is a "háztartási elmélet"-nek.

¹² Az üzemméretet nyilván több tényező is meghatározza, mint pl. a tőkeellátottság, piacméret, termelési struktúra stb. Itt azonban csak a költségoldalról tárgyaljuk a kérdést.

A nagyüzemek helyéről és hatékonyságáról az agrár vállalati struktúrában

Az EK 1987-ben teljeskörű felmérést végeztek az *üzemek nagyságszerkezetéről*. Az üzem-terjedelmet nem az erőforrás nagysága, hanem az *outputnagyság* alapján csoportosították. A termelést az ún. standard fedzeti hozzájárulással fejezték ki. Ez nem más, mint a teljesítmények árbevételének és a változó költségeknek a különbsége.

A csoportosítás szerint "*nagyobb*" üzemeknek a 100–250 ezer DM előállító, "*nagyüzemnek*" a 250 ezer DM-et meghaladó teljesítményt nyújtó üzemeket tekintették¹³ (1. sz. táblázat).

A statisztikai felmérésből a következők szűrhetők le:

a) Az EK 8,6 millió mezőgazdasági üzemből 96,7 ezer a nagyüzem (250 ezer DM feletti termeléssel);

b) A nagyüzemek a *termelés* 20,1 %-át adják;

c) A nagyüzemek szerepe a termelésben *legnagyobb az Egyesült Királyságban*, mintegy 52 %. A szokásos felfogással szemben itt is a termelés 37 %-át kisüzemek adják. (Viszonylag nagy még a nagyüzemek szerepe Hollandiában 28 % és Dániában 25 %.) *Legkisebb* a nagyüzemek termelési aránya *Luxemburgban* (0,7 %) és *Görögországban* 0,8 %;

d) Az egyes országokon (EK régiókon) belül is *egész nagy különbségek* észlelhetők. Így az Egyesült Királyságon belül igen jelentős a nagyüzemek száma és termelési aránya Skóciában, Olaszországon belül Emilia-Romagnában, a Német Szövetségi Köztársaságon belül Alsó-Szászországban.

A nagyüzemi méreteket meghatározó közgazdasági összefüggésekről

Milyen üzemtípusba sorolhatók a nagyüzemek?

A nagyüzemek (méret szerint) *többségükben ún. átmeneti típusú üzemek vagyis bér munkás-családi üzemek (üzemi forma szerint) és kisebb mértékben tiszta bér munkás üzemek*. A bér munkás-családi üzemek azok, amelyekben a bér munka (állandó munkaerő) is jelen van, de nem túlsúlyban valamint azok, amelyekben a családi munkaerő is jelen van, de nem túlsúlyban. Azokat az üzemeket, amelyekben a bér munka jelentős túlsúlyban van, *bér munkás üzemnek*, amelyekben a családi munkaerő van jelentős túlsúlyban *családi üzemnek* tekintjük.

Hogyan alakul ez a statisztika tükrében?

Az EK egészében a nagyüzemekre jutó munkaerőlétszám 6,3 fő. Tapasztalatok szerint a családi munkaerő hozzávetőlegesen 3,5 fő, így 2,7 főt tesz ki az idegen munkaerő. Természetesen a *nemzeti* megoszlás jóval tarkább, és az így vett üzemtípus is más és más. Portugáliában 18, Görögországban 3,7 munkaerő jut egy üzemre. Ez azt mutatja tehát, hogy a nagyüzemek jelentősebb hányada *családi-bér munkás, vegyes üzem és kisebb bányada bér munkás üzem*.

¹³ G. Theide: Die Landwirtschaftlichen Großbetriebe in der EG. Agrarwirtschaft 1j.39.

1. sz. táblázat

Az agrárüzemek szerkezete a termelés nagysága szerint az EK-ban (1987)*

EK 12	Nagyon kicsi száma ** %		Kicsi száma %		Közepes száma %		Nagyobb száma %		Nagy száma %		Összesen száma %		Nagyüzemek részaránya a term-ben (%)
Egy. Kir.	76,3	30,7	41,0	16,5	61,1	24,5	46,4	18,6	23,9	9,6	249,0	100	51,6
Hollandia	5,5	4,1	24,6	18,7	43,6	33,0	48,2	36,5	10,1	7,6	132,0	100	28,2
Dánia	5,4	6,2	21,8	25,1	34,1	39,3	21,0	24,2	4,6	5,3	86,9	100	25,0
Franciao.	244,0	24,9	221,0	22,5	374,0	38,1	121,0	12,3	21,2	2,2	982,0	100	16,7
Belgium	23,0	24,9	16,9	18,3	34,8	37,6	15,9	17,2	1,9	2,0	92,4	100	12,8
NSZK	217,0	30,7	179,0	25,3	240,0	34,0	64,4	9,1	5,5	0,8	705,0	100	8,4
Írország	114,0	52,6	53,7	24,9	40,9	18,9	7,2	3,3	0,6	0,3	216,0	100	11,2
Luxemb.	1,0	24,9	0,8	18,9	1,7	41,4	0,7	14,7	0,0	0,1	4,1	100	0,7
Északi o-k	686,0	27,8	559,0	22,7	830,0	33,6	324,0	13,1	667,0	2,7	486,0	100	-
Olaszo.	1827,0	65,9	585,0	21,1	280,0	10,1	60,0	2,2	22,1	0,8	2774,0	100	21,6
Spanyolo.	1236,0	69,7	372,0	21,0	139,0	7,8	20,0	1,1	5,5	0,3	1773,0	100	12,4
Portugália	492,0	78,2	109,0	17,2	23,9	3,8	3,7	0,6	1,2	0,2	631,0	100	12,8
Görögo.	635,0	67,0	248,0	36,2	63,1	6,7	1,9	0,2	0,2	0,0	948,0	100	4,5
Déli o-k	4190,0	68,4	1314,0	21,4	506,0	8,3	85,6	1,4	29,0	0,5	6126,0	100	-
EK-o-k.	4875,0	56,7	1872,0	21,8	1336,0	15,5	409,0	4,8	96,7	1,1	8594,0	100	20,1

* Az üzemek nagysága az ún. fedezeti értékkel kifejezett termelés alapján meghatározott.

** Minden szám 1000-ban megadva.

Forrás: G. Thiede. Agrarwirtschaft 1990.7.

A továbbiakban arra a kérdésre kell válaszolni, hogy az üzem nagyságra milyen hatással van a tényező nagyság, a tényező intenzitás és a tényező hatékonyság?

Előre bocsátjuk egyfelől, hogy itt a *nagyméretű* üzem csoport vizsgálatáról lesz szó. Ezen belül azonban az egyes országok üzem nagysága jelentős mértékben eltér. Valószínűsíthető azonban, hogy a nagyüzemek közötti méretkülönbségből adódó összefüggések hasznosíthatók a nagy-, közép- és kisüzemek elemzésekor is. Másfelől az is nyilvánvaló, hogy a méretstruktúra hatása bizonyos fokig érvényesül, attól függetlenül, hogy milyen üzemformán belül és milyen üzemformák között mozgunk.

Az *üzem nagyság és a munkaerőforrás* (fő/üzem) között igen laza a kapcsolat. Az átlag feletti munkaerővel bíró üzem nagysága (termelése) *nagyobb*, mint az *átlag alattiaké*. Kivételt képez azonban az Egyesült Királyság, ahol nagyüzem kis munkaerőlétszámmal működik és Írország, amelynél átlag feletti munkaerőlétszámhoz viszonylag kis üzemméret tartozik.

Továbbá kitűnik az az összefüggés is, hogy a *legnagyobb* méretű üzemekhez (Portugália, Spanyolország) nagyobb munkaerőforrás tartozik.

A *legkisebb méretű* üzemekben, mint Hollandia, Belgium, Görögország esetében, kicsi a foglalkoztatott munkaerő is.¹⁴

Az *üzem nagyság* (termelés/üzem) és a *földterület nagyság* (ha/üzem) között bizonyos, ha nem is szignifikáns kapcsolat van. A földterület magasabb tartományában nagyobbak az üzemek is. Néhány ország azonban kivételt képez. Így Olaszországban és Hollandiában viszonylag kis földterülethez tartoznak nagyobb üzemek (2. sz. táblázat).

Az *üzem nagyság és a földterület-munkaerőlétszám kapcsolata* azt mutatja, hogy az üzem nagyság jobban függ az üzemi munkaerőlétszámtól, mint a földterülettől.

Az *üzem nagyság és a tényező intenzitás* (ba/munkaerő, munkaerő/ba) kapcsolatáról. A tényező intenzitás a *munkaerő ellátottsága-felszereltsége* tőkével illetve földdel. A természeti (föld) tényező intenzitásának alakulása különbözik a termelt tényező (tőke) intenzitásától. Ugyanis a mezőgazdaságban makro szinten a földterület, a munkaerő is csökkent történetileg. Az EK-ban 1985–1987 között a munkaerőlétszám mintegy 2,1 %-kal csökkent.¹⁵ Vagyis – makroszinten – a földellátottság az utóbbi időben *stabilizálódik*, úgy, hogy mind a két komponens csökken. Hosszabb időszakot vizsgálva a *földellátottság* növekedett, mivel a munkaerő jobban csökkent, mint a földterület.

¹⁴ Sajnos, a szóban forgó felmérés az üzem nagysághoz kapcsolódó tőke-adatokat nem tartalmazza.

¹⁵ A földterület az infrastrukturális, ipari, honvédelmi, környezetvédelmi stb. célokra kivont földekkel csökkent. Az EK-ban 1970–1987 között a mezőgazdasági terület 92 millió ha-ról 87 millió ha-ra csökkent, mintegy 6 %-kal, noha ez a folyamat az 1990-es években lelassult. Statistisches Jahrbuch, 396. p.

A nagyüzemi méretet befolyásoló tényezőkről az EK-ban (1987)

Országok	Nagyüzemek term. (ezer DM-ben)	Össz- term-ben aránya (%)	Földterület (ha/üzem)	MunkaerőFöldellá- (fő/ üzem)	tottság ha/mun- kaerő	Munkaerő- ellátottság (munkaerő/ha)	Munkaterme- lékenység (term.DM/ munkaerő)	Területi termelékenység (term. DM/ ha)	Bérmunka* (fő/üzem)
Portugália	585	11,2	392	21,3	18,4	0,05	27.500	1.500	19,3
Égy. Kir.	573	51,6	251	6,7	37,5	0,03	85.800	2.280	3,7
Spanyolország	533	12,4	466	14,3	32,6	0,03	37.400	1.150	11,3
Olaszország	501	21,6	94	5,1	18,4	0,05	99.000	5.300	2,1
NSZK	424	8,4	110	6,4	17,2	0,06	71.100	4.100	3,4
Franciaország	451	16,7	130	5,7	22,8	0,04	74.000	3.575	2,7
Hollandia	419	28,2	33	4,8	6,9	0,15	88.000	12.775	1,8
Dánia	411	25,0	115	4,4	26,1	0,04	93.800	3.575	1,4
Belgium	383	12,8	69	2,8	24,6	0,04	136.000	5.600	0,0
orszag	378	4,5	168	6,5	25,8	0,04	16.200	2.250	3,5
örögország	375	0,8	86	3,7	23,2	0,04	102.500	4.350	0,7
uxemburg	301	0,7	120	4,6	26,1	0,04	65.000	2.525	1,6
K (12)	486	20,1	161	6,3	25,6	0,04	77.200	3.020	3,3

* A munkaerőlétszámból 3 főt tekintettünk "családi" munkaerőnek

Forrás: G. Thiede: Agrarwirtschaft 1990.7.

A Német Szövetségi Köztársaságban 7 %-kal csökkent a földterület 1970–1991 között, miközben a munkaerő létszáma 51 %-kal csökkent. Tehát a földellátottsági mutató csaknem a kétszeresére nőtt. A munkaerő egységre számítva 8,3 ha-ról 15,7 ha-ra.¹⁶ Hogyan hat ezek után a földellátottság az üzemméretre? A földellátottság és az üzemméret kapcsolata még kevésbé szignifikáns, hiszen a) az átlagos földintenzitású országokban az átlagosnál kisebb az üzemméret; b) az átlagosnál kisebb földintenzitás jár hozzávetőlegesen átlagos üzemmérettel; c) a legnagyobb üzemekben pedig vagy magas vagy alacsony ez a mutató (2. sz. táblázat).

Hogyan alakul az üzemméret és a különböző hatékonysági mutatók kapcsolata?

A területi termelékenység (termelés/ha) a nagyobb földterületű országokban kisebb, a kisebb földterületű országokban nagyobb.

A munka termelékenységét vizsgálva a) az átlagos nagyüzemekkel bíró országokban (Német- és Franciaország) nagyjából átlagos a munkatermelékenység is; b) az átlagosnál nagyobb nagyüzemű országokban hol magasabb, hol alacsonyabb a termelékenység; c) ugyanez a helyzet az átlagosnál kisebb üzemű országokban is.

Az előbbieken az EK országok nagyüzemeit vizsgáltuk, ezek országonként eltérő méreteit és a következőket állapíthatjuk meg:

- az EK országok nagyüzemi mérete között is vannak méretbeli eltérések. Az átlagtól +20,3 és –38,0 %-os az eltérés a termelési értékben;

- a földterület nagyságában +189,4 és –80 %-os a különbség;

- a munkaerőlétszám-ban a szélső értékek eltérései az átlagtól +238 és –55,6 %;

- a földellátottság különbségei +46,5 és –73,1 %;

- a munkatermelékenység szélsőértékének nagysága különbözik +76,2 és –64,4;

- a területi termelékenység adatai +323 és –62 %.

Ezeknek az eltéréseknek az okát vizsgálva elméleti megközelítésben a következőket mondhatjuk:

- Az üzemméretet egyfelől ha most célszerűen a mezőgazdaságban a munka és földtényezőt vesszük figyelembe, a tényezőhátsók, a föld (A) és a munkaerő (L) határozzák meg, másfelől a tényezők hatékonysága, a területi termelékenység (Q/A) és a munkatermelékenység szabja meg.

- A munkatermelékenységnek azonban kiemelkedő szerepe van, mert a) koncentrálja az intenzitási tényezők és területi tényezők hatását is.¹⁷ Sőt – amitől itt eltekintettünk – a tőkehatékonyság is megjelenik ebben a mutatóban; b) a munkatermelékenység alakulása szemben a tényezőkkel az optimális

¹⁶ Statistisches Jahrbuch 1992. 31. és 51. p.

¹⁷ A munkatermelékenység (Q/L) = a földfelszereltség (1/L) és a területi termelékenység (Q/A) szorzata. Lásd bővebben dr. Nagy Lajos: Munkatermelékenység és személyi jövedelmek a mezőgazdaságban, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1976.

üzem nagyság megközelítésére utal. Arra, hogy állandó vagy növekvő *skála-hozadék* keletkezik.

Most az EK országokban, amelyekben eltérő nagyságúak a nagyüzemek, *konkrétan* vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a nagyüzemek méretét befolyásoló tényezők (erőforrás, nagyság, intenzitás és termelékenység) nem felerősítik, hanem korlátozzák. Azokban az országokban, ahol nagy a tényező nagyság általában kicsi a munka és területi termelékenység (Portugália, Spanyolország, Egyesült Királyság). Ahol viszont az erőforrásméreteket kisebbek, ott nagyobb mindkét hatékonysági mutató is (Belgium, Görögország stb.). Mindez arra utal, hogy a nagyüzemek abszolutizálásának is jelentős korlátai vannak. Bizonyos nagyságrend felett belép a csökkenő skála-hozadék.

3. A családi gazdaság vagy/és nagyüzem

Végigkísértük a családi gazdaság dominanciáját alátámasztó ún. *báztartási elméletet* és az optimális nagyságú üzemméretet megalapozó ún. *mikroökonómiai elméletet*.¹⁸

A családi üzem "pártolói" felállítják azt a tételt, hogy a családi üzem túlsúlyban van az EU országokban. A túlsúly abból ered, hogy ezek hatékonyabbak is, a nagyobb hatékonyságot pedig az okozza, hogy a termelési költségek az üzemmérettel ugyan csökkennek, de a tranzakciós költségek ennél jobban növekszenek az *üzem nagyság növekedésével*.

Ezt a méretet az EK agrárközgazdászai mind szélesebb *érvrendszerrel és statisztikai felmérésekkel* vitatják.

Hogyan alakulnak a termelési költségek az üzemméretek függvényében?

Ismeretes, hogy az *állandós termelési költségek* tangens alakú görbe mentén alakulnak. Kezdetben csökkennek, majd növekednek. A költségdegresszióknak számos forrását találjuk a mezőgazdaságban is. Az tagadhatatlan, hogy a termelési költséget csökkentő hatások erőteljesebben érvényesülnek bizonyos mérethatárig a nagyüzemben. Ezek a hatások: a) a *foglalkoztatási hatás* (az, hogy adott kapacitást a foglalkoztatás növelésével jobban kihasználják és csökkentik az átlagköltségeket); b) a *technológiai hatás* (a technológia fejlődésével a darabköltségek csökkenthetők); c) a *harmónia hatás*, amely azt jelenti, hogy az üzemi teljesítményt a legkisebb kapacitás (szűk keresztmetszet) határozza meg; a kapacitás-harmóniát a nagyobb üzem jobban megteremtheti. A termelési költségek csökkentésének egyéb eseteit nem is tárgyaljuk, mint pl. a munkamegosztás-specializáció (ez a műveletek ismétlődése miatt és az egyik műveletről a másikra áttérés miatt költségcsökkentő hatású; a tétel; a készlethatás csekélyebb volta).

A kérdés azonban az, hogyan változnak a *tranzakciós költségek* a vállalati mérettel?

¹⁸ A nagyüzemet itt az *egyéni bér munkás* üzem képviseli. A családi gazdaság, a bér munkás üzem és a családi szövetkezet viszonya külön tanulmányt érdemel.

A farm-elmélet szerint a *családi gazdaságban* a tranzakciós költségek kisebbek, mint a bér munkás üzemekben.

Először, ez azzal magyarázható, hogy a családi farmokon az irányítás *horizontális* (egymás melletti), és ez csökkenti a tranzakciós költségeket. Gyorsabb a döntés az éghajlati-időjárási viszonyokhoz való alkalmazkodásában. A hierarchikus irányítás láncszemeinek kiesése szintén költségcsökkentő.

Másodszor, a családi gazdaság munkaerő *sajátosságai*, a különböző gazdasági funkciók egysége (munkavállaló – vállalkozó azonossága) szintén költségcsökkentő.

A munkaerőt a családi gazdaságban az egyéni érdek azonossága jellemzi ("azonos szocializációjuk"). A gazdasági szereplők érdekeltek az *össz gazdasági* eredményben, így a termelési költségek csökkentésében. Az *összérdekek* azonossága csökkenti a tranzakciós költségeket, különösen a *munka ösztönzésének és felügyeletének költségeit*. A nagyobb érdekharmonizáció következtében az intézményi közgazdaságtan fontos tétele, az ún. *opportunista magatartás sokkal korlátozottabban érvényesül*. Eszerint szűkül az egymás megfélemlítésének, kijátszásának, becsapásának esélye.¹⁹

Harmadszor, a *jobb döntési képesség is csökkenti* a családi farmokon a tranzakciós költségeket. Ugyanis a döntéseknél jobb, ha egy személy végzi az irányító munkát, mert a döntési felelősség így nem osztható meg, illetve az ellenérvek nem korlátozzák a döntéshozót. Ugyanis az üzem-vezetőnek részletes-aprólékos ismeretekkel kell bírnia az üzem kérdéseiről és ez a nagyüzemben bonyolultabb.

A mikroökonómia-elmélet szerint a nagyüzemnek tulajdonított *hátrányok* nem igazolhatók, ezek legfeljebb a *mamutüzemekre* érvényesek.²⁰ Mivel indokolható ez?

Először is az irányítás-igazgatás több személy által végzése nemcsak hátrányokat jelent, hanem bizonyos előnyöket is, amelyek hiányoznak a kisüzemben. Részben a menedzserek közötti specializáció miatt, részben amiatt, hogy a menedzseri munka elektronizálása (a modern információ és kommunikációs technikák bevezetése) úgy hat, mintha egy kézben lenne az irányítás. A tranzakciós költségek üzemre jutó nagysága valóban magas a nagyvállalatokban. A termékegység munkaerőre jutó nagysága azonban kisebb lehet.²¹

Másodszor, a családi gazdaság alanyainak (üzemvezető házaspár – családtagok) "érdekharmonizációja" is vitatható. Ugyanis részben a családi konfliktusok (pl. apa és fiú között) átmehetnek a munkavégzés és szervezés

¹⁹ A közgazdaságtan azt a jelenséget a főnök-beosztott (Principal-Agent) problémának nevezi.

²⁰ E kérdésekben felhasználtam G. Peter – H.P. Weibard elemzéseit. Vö.: Betriebsgröße und Organisationsform für landwirtschaftliche Produktion Agrarwirtschaft Jg. 42. 1993. H8/9.

²¹ A nagyság természetesen nemcsak termelési költségcsökkentő, hanem növelő is lehet. Növénytermelő üzemekben megnő az üzem belüli szállítás (ez a belső fekvési járadék kérdése), az állattenyésztési üzemekben igen nagy a járványveszély.

területére is. Részben a "rossz munkamorált" a családi gazdaság jobban elviseli és eltűri, mint a bér munkás üzem, részben a családi munkaerő képzettségi (minőségi) és korösszetételi struktúrája gyakran eltér a gazdaság ilyen irányú szükségleteitől.

Harmadszor, a döntési képesség tekintetében is vannak hátrányai a családi gazdaságnak. Hiányzik a döntések több személy általi kontrollja, hiányosabb lehet az információk megszerzése.

Megállapíthatjuk, hogy a családi gazdaság mellett számos érvet hoznak fel és számtalan ellenérvet a bér munkás nagyüzemmel szemben. A kérdésben az állásfoglalást két dolog különösen nehezíti. Az egyik az, hogy a termelési és tranzakciós költségek a *gyakorlatban* nagyon nehezen különíthetők el (pl. a számvitel ilyen költség-nyilvántartást nem végez). A másik az, hogy az EK agrárstruktúrájában a "tisza" családi és a "tisza" bér munkás üzem mellett nagyobb számban vannak ún. vegyes üzemek (a családi üzem is alkalmaz állandó bér munkást illetve a tőkés üzemben is foglalkoztatnak családtagokat). Így nehéz megállapítani azt, hogy az üzemméret növekedése meddig marad a családi szektoron belül és mikor lép át a tőkés szektorba.

Az elméleti kérdés eldöntésének fő útja az empirikus vizsgálat lehet. Így nem véletlen, hogy az utóbbi időben szaporodnak az ilyen típusú vizsgálatok. Ezek sorában érdemleges Peter és Weihard kísérlete. Ez röviden a következő:

- megvizsgáltak 1992-ben 50 nagyüzemet;

- nagyság szerint ezeket 5 kategóriába soroltak I. (átlagterülete 209 ha), V. (átlagterülete 2.433 ha);

- a *tranzakciós költségéből* (irányítási-igazgatási költségekből) a vizsgálat kiterjedt az igazgatási (tervezés, könyvvitel, beszerzési-értékesítési, általános aministráció) költségekre, a termelési területek felügyeletére és ellenőrzésére, a munka szervezésével és a munka ösztönzésével és ellenőrzésével kapcsolatos tevékenységek költségeire;

- a költségeket munkaóraban fejezték ki egy ha-ra éves szinten.

A fő következtetések az alábbiak:

- az I. üzemnagyságban az *igazgatási költségek* 1 ha-ra 4 órát, az V-ben 1,8 órát, tehát jóval kevesebbet tettek ki;

- a különböző kultúrák ellenőrzési költségei az I-ben 2,5 órát az V-ben 0,5 órát tettek ki;

- a munkával kapcsolatos költségeknek az I-ben 3 órát, az V-ben 1,5 órát tettek ki ha-onként.

Ezek a vizsgálatok azt *valószínűsítik*, hogy az *üzemnagyság növekedésével, az ésszerűen mamutüzemek határáig a tranzakciós költségek csökkennek*. Erre a következtetésre jutnak más szerzők is, azzal az eltéréssel, hogy a menedzser költségek közül valamelyik ugyan nagyobb (pl. a munka ösztönzésének költsége, ha növekszik az üzemméret), de az összes költség kisebb.²²

²² E.N. Castle: Farmergazdálkodás. Mezőgazdasági Kiadó, Bp., 1992.

A fenti empirikus felmérés sem hozhatott azonban teljes bizonyosságú eredményt, hiszen egyfelől a vizsgált irányítási költségek széles (teljes) körét nem ölelik fel pl. hiányoznak — legalábbis részben — az információs, a szerződéskötési költségek, másrészt a nagyüzemek csoportjában nincs elhatárolás abban, hogy *melyik a családi és a bér munkás üzem*. Ez a vizsgálat inkább arra utal, hogy az 1.300 ha-nál nagyobb (2.433 ha alapterületű) üzemekben hogyan alakulnak az irányítási költségek.

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy a) a "két elmélet" vitája is azt bizonyítja, hogy a piacgazdaságok agrárstruktúrájában *általában* kisebb a családi gazdaságnak és az általában nagyobb bér munkás üzemek is létjogosultsága van; b) az üzemméretek növekedésével bármelyik üzemformában csökkenhetnek az össz- (termelési és tranzakciós) költségek. Nyilván a családi gazdaságban a családi munkaerő szabta korlátok között, illetve addig, amíg a családi munkaerő aránya nagyobb a bér munkáshoz viszonyítva. Nyilván a bér munkás üzemben addig a határig, amíg a tranzakciós költségek a bonyolult és hierarchikus szervezet miatt nem kompenzálják túl a termelési költségek csökkenését; c) a bér munkás üzemnek a *lőkében*, a családi üzemnek a *munkában* nagyobb az alkalmazkodó képessége és lehetősége; d) a családi üzem előnye inkább társadalmi szerepében (munkaerőmegtartás, környezetvédelem) jelentkezik, míg a bér munkás üzem előnye a költségcsökkentésben realizálódik. Ezért a "bölcsh agrárpolitika" akkor folytat helyes szabályozást, ha *szektorsemleges*.

LAJOS NAGY

THE INSTITUTIONAL ECONOMICS AND THE ENTERPRISE STRUCTURE OF THE AGRICULTURAL SECTOR

(Summary)

The modern so called "institutional economics" gives a critic as well as use of neo-classical economics. The main theoretical basis of this is the theory of "transaction cost". It is at this point where the agricultural structure linked to the institutional economics. It should be compared the production and management costs in order to be able to answer the size and structure question.

In the first part of the study discusses the main topics of the earlier and modern institutional economics (among others: the right of disposal, the limited economic rationality).

The second part of the study investigates the agricultural structure of the market economies. Within this the family farms and large scale farms (farms employing wage labour, corporations).

During the analysis author turns his attention to the large farms in EC and within this to the size and country differences. He investigates the size of large farm on the basis of factor degree of supply and factor efficiency. On this basis he comes to the conclusion that the dominance of family farm does not imply the supremacy of competitive efficiency as well.

It is not proved that in the large farms the transaction cost overcompensate the smaller production costs.